

A KÖNYVTÁRÜGYI KONFERENCIA UTÁN

Lapunk nem vállalkozik és nem is vállalkozhat a konferencián elhangzott felszólalások közlésére. Néhány felszólalót azonban felkértünk, hogy egy-két elvi jelentőségű gondolatát dolgozza ki részletesebben a Könyvtári Figyelő számára. Az alábbiakban két ilyen, cikké formált felszólalás-részletnek adunk teret; rovatunk harmadik közleménye a konferencia anyagát előkészítő felmérések egyikéről számol be.

Változások a jeladó szakirodalmi tájékoztatás funkciójában

VAJDA Erik

Áradatnyi panasz az áradatról! Sőt: áradatnyi panasz a szakirodalmi áradat "mentőcsónakjának" szánt szakirodalmi dokumentáció áradatáról!

Ugyanakkor: rendkívül meredek ütemű további fejlődés a dokumentációs kiadványok és szolgáltatások

- előállítási és felhasználási módszereiben,
- számában,
- felölelt szakterületeiben,
- előfizetőinek számában,
- formájában, sőt információhordozóinak jellegében és anyagában stb.

És egyidejűleg: relativ informátlanság a felhasználók jelentős részénél; a "tájékozottsági biztonságérzet" hiánya még a viszonylag jól tájékozott felhasználóknál is; "éhség a terített asztal mellett" - hiszen az "információdömpinget" ugyanaz a felhasználó panaszolja, aki nem elégségesen informált, nem bizik informáltságában.

Ha mindezekről a válságjelenségekről nem szólna ismét csak áradatnyi publikáció, a gyakorlati tájékoztatási dolgozók előtt akkor is nyilvánvaló lenne: valahol baj van, valahol elszámítottuk magunkat, vagy legalábbis sürgős pályamódosításra szorul az imponáló röppályán indult szakirodalmi tájékoztatás!

Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy mi történt. Csak a mennyiségi változások követelményeivel állunk szemben? Egyáltalán a szakirodalmi források oldaláról származik-e ez a válság? Vagy talán a felhasználók igényeinek oldaláról? Egyáltalán: képesek-e még a dokumentációs tömegszolgáltatások a felhasználóhoz szólni?

Mindezek a kérdések beható vizsgálódást igényelnek és ez a vizsgálódás a szakirodalmi tájékoztatás létérdeke. Az alábbiakban csak egyes szempontjaira mutatunk rá, a rendelkezésünkre álló tér szűk keretei között.

A JELADÓ TÁJÉKOZTATÁS EREDETI KONCEPCIÓJA

Mindenekelőtt szögezzük le: jeladó tájékoztatás alatt értjük az alábbiakban mindazokat a szakirodalmi tájékoztatási kiadványokat és szolgáltatásokat, amelyek nem pótolják az eredeti irodalom tanulmányozását, hanem csupán áttekintéséhez és válogatásához nyújtanak – folyamatosan és esetileg – segítséget. Ide értjük tehát az általában "jeladó"-nak nevezett gyorstájékoztatási formák (tartalomjegyzék-fordítások, kurrens cimbibliográfiák, egyes periodikus indexek stb.) mellett a referáló tájékoztatás különféle formáit (referáló lapok, referáló kártyák, a szelektív információterjesztési szolgáltatások többsége stb.), valamint az ennek megfelelő tartalmi tájékoztatást nyújtó egyéb (pl. számítógépes) szakirodalmi tájékoztatási rendszereket.

Akár történetileg, akár funkciójában vizsgáljuk mármost a jeladó szakirodalmi tájékoztatás (vagyis a tulajdonképpeni, eredeti értelmében vett dokumentáció) koncepcióját, többé-kevésbé egyértelmű következtetésekre juthatunk a keletkezését kiváltó problémákat és a megoldásukra vonatkozó elképzeléseket illetően. Voltaképpen közismert, sőt tananyagszámba menő tényekről van itt szó, további gondolatmenetünk bevezetőjéül azonban röviden át kell tekintenünk őket.

A primér szakirodalom
jellegzetességei, "nehézségei"

- igen nagy a szakirodalmi források száma; áttekintésük (sőt beszerzésük) egy-egy tudós számára nehézkes, utóbb lehetetlenné válik;

- a felhasználó tudós érdeklődése nem, vagy nem egyformán terjed ki egy-egy szakterület igen sok (és egyre több) közleményére, vagyis az információk száma még egyetlen forráson belül is igen nagy;

- számos közlemény abszolút értelemben, ill. a felhasználó számára relative értéktelen, tehát megoldhatatlanul nagy feladat a relevancia és minőség szerinti szelektáció;

- az irodalom soknyelvű, a felhasználó nyelvismerete véges;

- az irodalom (később felismert probléma) szóródó, az adott diszciplína forrásain kívül;

A koncepció tehát adva volt és - különösen a referáló szolgáltatások "őskorában" - a probléma megoldásával kecsegtetett. Később is reményt nyújtottak a halmozódó problémák leküzdésére az új elvi (szelektív információterjesztés; SDI) és technikai (pl. permutált indexek) megoldások.

A válság mégis bekövetkezett. Két pólus (a szakirodalom és a felhasználó) között kapcsolatot teremtő, közvetítő rendszer esetében nyilvánvaló, hogy az okok csak a két pólus változásaiban kereshetők, ha feltételezzük, hogy a közvetítő eszköz (vagyis a jeladó tájékoztatás) alkalmas volt a probléma megoldására.

A jeladó tájékoztatási megoldás
elvei, részkonceptiói

- egyetlen forrásban kell egyesíteni az összes forrás ismeretanyagát a tudomány egész területén, ill. (utóbb) egy-egy szaktudomány (tehát egy-egy szaktudós érdeklődési köre) területén;

- a jeladó tájékoztatási szolgáltatás eleve szelektált anyagát szerkesztéssel, osztályozással a felhasználó által végzendő további szelektálásra alkalmassá kell tenni, mégpedig áttekinthető, szabványosított módon;

- a felhasználónak ne kelljen a teljes szöveg alapján szelektálnia; első közelítésben csak a szelekciót még lehetővé tevő minimális információt kapja meg (címleírás, annotáció, referátum stb.);

- a jeladó tájékoztatási szolgáltatások nemzeti nyelven, ill. mindenkinek hozzáférhető világnyelven készülnek;

- a jeladó tájékoztatási szolgáltatás - elvben - feldolgozhatja az "idegen" források releváns anyagát is.

VÁLTOZÁSOK A FORRÁSOK OLDALÁN

A válsághoz vezető változásokat tehát először a források oldalán kell vizsgálnunk. Itt előbb a primér szakirodalmi forrásokat, vagyis a tulajdonképeni forrásokat kell szemügyre vennünk, csak azután elemezhetjük a forrássá előlépett közvetítőket, vagyis a jeladó szolgáltatások változásait.

A szakirodalom elsődleges forrásai a mennyiségi fejlődésen túl egyéb, problémánk szempontjából legalább ugyanolyan fontos változásokon is áttestek. Ez a szakirodalom

- t a r t a l m i l a g rendkívül nagy mértékben differenciálódott és integrálódott, hiven tükrözve a tudományok és szakismeretek oly sokat említett változásait; felbomlott a diszciplínák megbízhatónak tartott rendszere, az egész épület alapja;
- hasonló mértékben differenciálódott a k i a d v á n y t i p u s o k vonatkozásában is, ezek periodicitásában, belső tartalmi tagozódásában, közreadói és közreadási rendszerében, információhordozóik anyagában, formájában és szervezésében stb.; megszűnt a folyóirat-irodalom sok, de látszólag megbízhatóan megoldható problémával járó egyeduralma, sőt hovatovább primátusa is;
- még egy-egy kiadványtípuson belül is tovább differenciálódott a közreadott i n f o r m á c i ó k j e l l e g e ; ebből a szempontból éppen a jól ismert, de rakoncátlan gyerek, a folyóirat-irodalom szolgált egyre újabb és újabb meglepetésekkel, amikor is közismert eleme, a cikk vagy a tanulmány mellett vagy helyett a legkülönbözőbb adatoknak, híreknek, reklámoknak, félig szekundér közleményeknek stb. adott egyre növekvő helyet;
- kiadványi közreadásuktól függetlenül is nagyságrendileg növekedtek meg a közreadott információkon belül a tények, adatok, vagyis - egyre közhasznubb nevükön - a f a k t o g r a f i k u s tudományos, műszaki és (különösen) gazdasági információk.

Mi történt vajon ezalatt a megoldást ígérő új típusú irodalmunkkal, a közvetítés eszközével, vagyis a jeladó típusú tájékoztató kiadványokkal és szolgáltatásokkal, egyáltalán: a szakirodalmi dokumentációval?

A dokumentációs kiadványok és szolgáltatások

- nem tudtak lépést tartani a t a r t a l m i differenciálódással és integrálódással. A referáló szolgáltatások terjedelme rendkívüli módon megnövekedett, kezelésük egyre nehezebbé vált. Részszorozatokra bontásuk szükségképpen kiélezte a "melyik sorozatba tartozik" problémát, vagyis az osztályozás problémáját. Ugyanakkor ez a tagolás már elképzelésében ser léphetett fel azzal az igénnyel, hogy mindig alkalmazkodni tud a felhasználók tudományon belüli specializálódásához. Az egyre újabb és korszerűbb, a jeladó tájékoztatási kiadványokhoz csatlakozó indexrendszerek segítettek ugyan valamit ezen a bajon, de tulajdonképpen egy újabb közvetítő beiktatását jelentették és így - magasabb szinten - megismételték a problémákat;
- nem tudtak lépést tartani a k i a d v á n y t i p u s o k fejlődésével sem. Helyet kaptak ugyan bennük az egyre jobban elterjedő új kommunikációs csatornák, de ezek aránya messze elmaradt számuktól és je-

lentségüktől, mégpedig nem is véletlenül, hanem a jeladó tájékoztatás feldolgozásmódjának e kiadványtípusoktól többnyire idegen orientációja miatt;

- még kevésbé tudtak megbirkózni a hagyományos (folyóiratok) és újabb típusu dokumentumokban megjelenő új típusu információkkal, ezen belül is az adatokkal és más t é n y k ö z l ő információkkal, valamint a többnyireefemer, de nagyon jelentős újdonság-információkkal;
- egyre s z a p o r o d t a k ; emiatt viszont egyre nagyobb mértékben á t f e d i k egymást, anélkül, hogy önmagában bármelyik is biztonságérzetet adna a felhasználónak és így elhárítaná számtalan "testvérének" fenyegető lavináját;
- éppen a válság elleni küzdelmükben egyre újabb és egyre "rafináltabb" m ó d s z e r e k e t alkalmaztak; ezek a módszerek többé-kevésbé eltértek egymástól, ami még akkor is súlyos terhet jelentett a felhasználónak, ha jobbnál jobb eljárásaik miatt különböztek ennyire;
- egyre k ö l t s é g e s e b b é váltak, s így egyre kevésbé juthattak el közvetlenül minden felhasználóhoz.

El kell itt tekintenünk számos további gyakorlati probléma tárgyalásától, pl. annak az elemzésétől, hogy mennyiben sikerült valóban kiküszöbölni a nyelvi sorompók, a szóródás és más nehézségek következményeit.

Megoldást ígért az említett szolgáltatások problémáira a szelektív információterjesztés (témafigyelés; SDI stb.). Központi szolgáltatásként azonban - mivel maga kénytelen begyűjteni "nyersanyagát" - vagy meg kell ismételnie a jeladó szolgáltatások összességének munkáját, vagy azok anyagára kell támaszkodnia (s akkor ugyanazokkal a problémákkal kerül szembe), vagy eleve elveszti a teljesség biztosítékát.

Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy időközben megjelentek és nagy fejlődésen mentek át a dokumentációs műfajok azon - alább még említendő - ágai, amelyek már nem jelezni, hanem pótolni kívánják az eredeti dokumentumokat. Itt tárgyalt problémánkat ezek még jobban kiélezték, mert a felhasználók viszonylag korlátozott dokumentációs kulturája és a dokumentációs kiadványpropaganda egysiku volta miatt látszólag csak fokozták a "kiadványdömpinget".

VÁLTOZÁSOK A FELHASZNÁLÓK OLDALÁN

A források és közvetítők területén végbement változások önmagukban nem döntöek, jelentős részüket elvben ellensúlyozni lehetne. A válság jelentke-

zéséhez lényegesen hozzájárult a felhasználók körének, összetételének, igé-
nyeinek stb. megváltozása is.

Ha csak nagyon felületesen vesszük is szemügyre főszereplőnket, a felhasz-
náló, nyilvánvaló, hogy egészen más alkatu, mint a dokumentáció hőskorá-
ban volt. Napjainkban a felhasználó

- k o r á n t s e m minden esetben t u d ó s . Még a tudóshoz legjob-
ban hasonlító kutatók többsége is alkalmazott kutatásokat végez, még-
hozzá "kutatásoktól hemzsegő" környezetben, ezer szállal kapcsolódva
a tudományágán kívüli, gyakran nem is tudományos, de semmiképp sem
tisztán tudományos információkhoz. Jóval súlyosabb problémát jelent az
"új típusú" felhasználók ijesztően növekvő serege. E felhasználók -
gondoljunk például a vezetőre vagy ha úgy tetszik menedzserre - né-
hány évszázaddal később jutottak ugyanabba a szakaszba, amelyben a
tudósok a dokumentáció kialakulása táján tartottak. A vezetés funk-
cióinak megváltozásával, a vezetett területek rendkívüli mértékben bo-
nyolultabbá válásával, a vezetés módszereinek szükségszerű változásá-
val és tudományos igényével stb. együtt járt, hogy a vezető is szak-
irodalom-igénylővé, ill. általában a tudományos, műszaki stb. infor-
mációk igénylőjévé vált. Sok hasonló kategóriát sorolhatnánk még fel;
- korábban elképzelhetetlen mértékben d i f f e r e n c i á l t igények-
kel lép fel, hiszen az információk jelenleg rendelkezésre álló töme-
géből még akkor is csak egy töredéket használhatna fel, ha feladata
vagy éppen témája nem differenciálódott volna annyira. Már eleve nem
törekedhet arra, hogy szakterületén "mindent tudjon", csupán arra, hogy
egyrészt "szinten tartsa" magát, másrészt f e l a d a t a i terüle-
tén informálódjon;
- ugyanakkor mind i n t e g r á l t a b b igényeket támaszt. Előbb em-
litett feladatán belül valóban "mindent" tudnia kell, és teljesen kö-
zömbös számára az információ forrásának típusa, periodicitása, közre-
adásának szándéka stb. Nemcsak szaktudománya határán lép túl, hanem -
még a kutató is - egyidejűleg igényli a tudományos és az egyéb informá-
ciókat;
- minden korábbinál súlyosabb f e l e l ő s s é g terhe alatt görnyed.
Megnőttek a méretek: a felhasználók különböző kategóriái általában an-
nál nagyobb hatású munkát végeznek és döntéseket hoznak, minél fejlet-
tebb - mennyiség, minőség és bonyolultság szempontjából - az informá-
cióigényük. Nem mindegy tehát, hogyan informálódnak.

A felsorolt változások talán érthetővé teszik a kialakult helyzetet, amelyben a felhasználók tulnyomó többségének tájékozottságát, főként pedig tájékozottságának tartalmi teljességét csak az biztosíthatná - folyamatosan és esetileg egyaránt -, ha a jeladó tájékoztatás kiadványainak és szolgáltatásainak egész seregét hasznosítaná. Erre viszont nincs lehetősége, mivel hiányosak a dokumentációs ismeretei, gyakorlatilag képtelen hozzájutni a kiadványok és szolgáltatások jelentős részéhez, főképpen pedig kevés az ideje. Tájékozódása mellett ugyanis még tulajdonképpen munkáját is el kell végeznie - vagyis ott tart, ahol őse az eredeti szakirodalommal tartott: vagy tájékozottan (tehát jól) dolgozik, de akkor a tájékozódástól nem ér dolgozni, vagy pedig lemond a tájékozódásról, ami napjainkban érdemi munkáját tenné lehetetlenné.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a technika fejlődése a jeladó tájékoztatás terén nem oldja meg ezt a problémát, csupán enyhítheti. A nagy, mágneses információhordozókra épülő számítógépes tájékoztatási szolgáltatások például - akár a retrospektív keresés, akár a szelektív információterjesztés a rendeltetésük - önmagukban (mint központi dokumentációs szolgáltatások) csak ugyanazt nyújthatják, bár tökéletesebben, amit az a rendszer nyújtott, amelyre épültek. A Chemical Abstracts mágnesszalagjaira felépített szolgáltatás - talán gyorsabban és megbízhatóbban, talán többfelé terjeszthetően - ugyanazt tudja nyújtani, ugyanabból az anyagból, amit a Chemical Abstracts kötetei és indexei. Nyilvánvalóan nem oldja meg a felhasználók igényeinek tudományon belüli és kívüli "szóródottságából" adódó problémákat, ahogyan a források szóródásának problémáját sem.

Ugy véljük, a fentiek alapján általánosságban megfogalmazhatjuk - bár számos "szerencsés" eset bizonyára ellentmond ennek - a jeladó tájékoztatásnak azt a t ö r v é n y é t , hogy

ez a tájékoztatási forma - a felhasználók egyre növekvő többségének esetében - n e m k é p e s t ö b b é közvetlenül a f e l h a s z n á l ó h o z szólni.

Mint minden törvény, ez is csak fenntartásokkal és tendenciájában érvényes. Kevésbé vonatkozik a "tisztá tudomány" művelőjére, mint a fejlesztő mérnökre, kevésbé a társadalomtudományokra, mint a természet- és műszaki tudományokra stb. T e n d e n c i á j á n a k valós voltán azonban ez nem változtat.

Vajon azt jelenti-e ez, hogy a jeladó tájékoztatás elveszti jelentőségét? Azt jelenti-e, hogy a szakirodalomban való tájékozódás általában reményte-

lenné válik, vagy meg kell elégednünk az eredetit pótolni kívánó, "válogatottan válogatott" dokumentációs kiadványokkal és szolgáltatásokkal (amelyek bármilyen kiválóak, még hozzávetőleg sem biztosítják a tájékozódás teljességét s az igények integrációjával szemben is tehetetlenek), vagy éppen az eredeti szakirodalomban taláalomra történő "tallózással"? Vagy talán felváltja a szakirodalmat a "mindentudó" adatbankok használata, ami nemcsak sivár perspektíva, hanem – a bárhol, bárkinek szükséges ismeretanyag vonatkozásában – igencsak utópisztikus is?

Nézetünk szerint nem ezekbe az irányokba vezet a fejlődés. A fentebb megfogalmazott vastörvényhez az információk felhasználói és még inkább a tájékoztatási tevékenység művelői csak egy másik törvény alkalmazásával igazodhatnak: a felhasználók társadalmilag és gazdaságilag kialakult kisebb-nagyobb csoportjai mellett ki kell alakulniuk és tovább kell fejlődniük a jeladó (és minden egyéb) tájékoztatás gyűjtésére, szelektálására és továbbítására szolgáló helyi információs rendszereknek. Ezek tulajdonképpen jelentős részben a felhasználók gyűjtő és szelektáló funkcióját veszik át, de a felhasználóval közvetlen közelségben, egész tevékenységüket az ő mindenkori szükségleteinek alárendelve. E rendszerek munkája, szervezettsége és módszereik korszerűsítése az információk jövő felhasználhatóságának kulcskérdésévé válik.

Ebből következik a jeladó tájékoztatás funkciójának változása: ez a tevékenységi forma a helyi információs rendszerek fő "nyersanyagszállítója" lesz! Ez nem csökkenti, hanem éppenséggel növeli jelentőségét, akárcsak elvi és technikai fejlesztésének, a helyi rendszerekkel való összekapcsolásának a fontosságát. Nem nélkülözheti azonban annak tudatát, hogy funkciójának középpontjába a helyi rendszerek kiszolgálása került, mivel szolgáltatásainak felépítésében, terjesztésében és minden más vonatkozásában ehhez kell igazodnia.

Nyilvánvalóak azok a feladatok, amelyek e változásokból a szakirodalmi tájékoztatás gyakorlatával, szervezésével, fejlesztésével vagy – nem utolsósorban – kádereinek képzésével foglalkozó személyekre és intézményekre hárulnak.